

KOMÁROMI GABRIELLA

HOGYAN TANÍTANAK ÉLNI A TÜNDÉRMESÉK?

Hamisnak látszhat ez a cím: „Hogyan tanítanak élni a tündérmesék?” Hogyan is taníthatnának az égig érő fáról, az Üveghegyeken túlról, a vénasszony szoknyájának hetvenhetedik ráncából? És kik is lennének a mestereink: tündérek, óriások, törpék, avagy a szegény ember, akinek annyi a gyereke, mint a rosta lika, és olyan szegény, mint a templom egere? S ha a távoli keletre pillantok: Szerezád meséje csak vigasztal, gyönyörködtet, és vajon a palackba zárt szellem vagy a bagdadi tolvaj legyen az élet tanító mestere. A tündérmeséket szokás az illúziók, a varázslatok körébe utalni, mintha csak arra lennének jók, hogy ábrándozzunk vagy megborzongjunk, mert néha az is jó. De hát nem így van.

A mese nemcsak álmom, vágy, illúzió, aminek semmi köze a valósághoz. A mesék nem arról szólnak, hogy „minden rendben van”, hanem hogy minden rendbe hozható. A mese élni segít. Ebben áll a halhatatlansága.

Azt mondják, hogy nem találkoztak még a hétfejű sárkánnyal, nem álmodtak még a királyfiról, nem álltak az Üveghegyek előtt, hogy sose hallották még az aranymadarat énekelni, és nem indultak el az élet vizéért? Boldizsár Ildikó, aki szépséges mesék írója (*Boszorkányos mesék*, Móra Kiadó, 2007) és egyben a mese legérzékenyebb magyar kutatója, erre a *Meseesztétika* c. könyvében azt mondja: „hát éppen ideje, hogy elinduljanak!” – Én bizony bevallom, sokszor elindultam volna már, és a hétfejű sárkánnyal száz alakban találkoztam, ezer néven nevezhetem. Meg is rettenek tőle. A problémahalmaz néha olyan előttem, mint az Üveghegyek. Valamikor az aranymadár hangját is hallottam. Segítetek élni a tündérmesék, a modern mesék, is és mindaz, ami belőlük vétegett. Mert hát a modern mesék többsége is a tündérmese rokkáján pereget. Hiába fordítja ki a mesemondó a motívumokat, rájuk ismerünk. A

*...a mesék
arról szólnak,
hogy minden
rendbe
hozható...*

táguló pont

népmeséből ismerjük a játékszabályokat. Tudjuk, hogy az is játékba hív, aki úgy kezdi a mesét, hogy „Hol volt, hol nem volt, az Óperenciás tengeren is túl...” És az is, aki úgy, mint *A kétbalkézes varázsló* írója: „Csak semmi egyszer volt, csak semmi hol nem volt, csak semmi ódivatú bevezetés...” (Békés Pál) A modern mesék csak addig élnek, amíg a régi-eket el nem felejtjük. Addig lehet a tündér hétfejű, a boszorkány jó, a sárkány kergethet pillangókat, mert még tudjuk, hogy milyennek kellene lenni a tündérnek, a sárkánynak, a boszorkánynak. S ha éppen nem az, hát mulatság forrása. Vagy éppen valamire tanít a dolog. De hát ez utóbbira való az irodalom?

„...nem jó példát mutatni van az irodalom” – mondta/írta Esterházy Péter. „Nem arra van, hogy tanítson, neveljen, szórakoztasson. Nem alkalmazott tudomány. A szépség vad és szelídíthetetlen.”

(1) A mesék szépsége is. – A mese a harmónia könnyedségét és vidámságát adja. Ahogy Umberto Eco nyomán említettem már: „A hol volt, hol nem volt” kezdettel játékba hív: „Elképzeltem valamit – mondja a mesélő –, képzeld el te is!” Higgjuk el, nem arra született, hogy magabiztos erkölcsi példázat legyen. Nem kisebb és kevesebb a dolga, mint általában az irodalomnak: a „lét titkait fürkészní”.

(2) Hogyan lehetnének boldogok, mit jelent a szerencse az életünkben, hogyan bánjunk

el a Gonosszal és így tovább. Eközben persze tanít is. A népmese tulajdonképpen az emberiség emlékezete, a kollektív tudattalan része. – „Nem arra van, hogy...” – mondhatjuk teljes meggyőződéssel, de ha egy könyv nem „mond” semmit, – akkor Esterházy szavaival élve – „az univerzum legerkölcösebb, legszebb, leghelyénvalóbb” mozdulatával hajítjuk a „sutba”. (3) A mesekönyvet is. Népmesegyűjtemény is járhat így, mert az üzleti szellem hamisíthatja, mint a bort. De ne erről a szomorú tényről szóljunk! Inkább biztassuk egymást arra, hogy keressük meg a mesénket. Lehet, hogy még valahol vár ránk a történetünk. Ha akarjuk, megtaláljuk. Lehet, hogy volt is már mesénk, csak valahogy megfeledkeztünk róla. Lapozzuk fel Esterházy Péter *Harmonia caelestis* c. regényét, az 593–595. oldalon egy ilyen történet van! Esténként mindenki más mesét kapott ebben a családban: „Enyém a Csaba királyfi meg a csillagpor – írta –, az öcsémé a hétmérföldes csizma, a hógunké meg a tetanuszoltás (ha-ha-ha).” Egyszer hintázás közben öccse a Fűszeres Frédinek az ő

...keressük meg
a mesénket;
ha akarjuk,
megtaláljuk...

meséjét kezdi mondani. „Figyelmeztettem, hogy hagyja abba a mesélést, mert ez az én mesém. Az én történetem, és az én történetem az enyém. Nem hagyja abba. Ellököm, mire bögni kezd, Frédi engem lök el, nevet, ott a fejében a történetem, ekkor minden elsötétül előttem, nekirontok, ököllel, térdel, lábbal...”

Címemben ott a *tanítani* szó, de a legszívesebben szót se ejtenék a didaxisról. Mégsem tehetem, hiszen *azt próbálok bemutatni, milyen tanításokat sugallnak a tündérmesék miközben a „lét titkait fűrkészik”*. Igazunk van, ha nem szenvedhetjük a didaxist, de tudomásul kell vennünk, hogy nagyon sokféle didaxis van. Csak az elviselhetetlen, ami kilóg a történetből. De rejtőzködni, azt lehet. Akárhogyan. Akárhogy. A történetben vagy a hősök döntései mélyén, a népmese tiszta forrásából merített modern mesében az ironikus felhangokban. (Életem egyik keserves tanulsága van ott a Süssü-történetben. Ha már nem félnek tőle. Sárkány számba, azaz ember számba se veszik.)

A mese bizony tele van lappangó tanítással... A népmese, a klasszikus műmese és a modern mese is. Szólnak ezek a tanítások: jóságról, részvétről és szolidaritásról; bűnről, büntudatról, féltékenységről, irigységről, balfácánságról, házastársi viszályról, kárörömről. Többször hozzák szóba a pénzt, mint gondolnánk: a takarékoságot, a kapzsiságot, a csalást, a nyereszkeskedést. Azt is, hogy a kincs, pénz: jó dolog. Azt is, hogy megront. S meglehetősen bonyolultsággal szólnak róla. Ha a mohóság, a kapzsiság mértéket téveszt, hát bűnös az is, aki hagyja. (L. Mese a halászlőről és nagyravágyó feleségéről) Nagyon gyakran szól a mese a hatalom természetéről, a megalkuvásról. (Lázár: Hapci király) Másként mesélnek mindezekről a keleti mesék, s másként az európai mesék. (A magyar mese európai mese, alig maradt néhány motívum abból a kincses tarisznyánkban, amit keletről hoztunk. Alig van olyan mesei szüzsénk, ami környező népeknél meg ne volna. Ettől persze még magyar a mesénk: a nyelve, az íze, a sava-borsa. Még a mesehős attitűdje is a világgal szemben: A mi hőszünk elmegy „szerencsét próbálni”, a balkánit „hajtja a nyomorúság).

Másképp tanít a keleti mese, és mást tanít életről és halálról. A keleti tündérmesékben a beszédnek, szónak van hatalma, becsülete. Mást mond a keleti mese az életről, halálról, mert nagyobb a végzet, a sors szerepe, kevesebb múlik döntésen, cselekvésen. A halál pedig újraszületés, más hát a tét-

*...a mesei út
az élet
parafrázisa...*

táguló pont

je a cselekvésnek. – Az európai mesében több múlik a hős erején, bátorságán. A meséink nemcsak szólnak valamiről, hanem viselkedési, cselekvési mintákat is adnak. (4) A mesehős úton van. Ez a mesei út az élet parafrázisa. Keresztutakhoz ér, dönt, választ, korrigál. Elsajátít bizonyos technikákat, stratégiákat. (A befogadót is megérinti mindez. Elraktározza abban a skatulyában, amit műfaji emlékezetnek nevezünk. S aztán egyszer előhúzza: hogy miért kell úrrá lennünk néha a kíváncsiságon, miért nem szabad belépni a 7. szobába, miért fontos szétválogatni az ocsút a tiszta búzától és így tovább.) Persze a mese mindig a szimbólumok nyelvén beszél: ha nagyon szeretünk valakit, tényleg annyira hiányozhat, mint a só.

A tündérmesékben mindig érvényesül az etikai tendencia. Az etikai reakciók érzelmiak is. Úgy szólalnak meg a mesében, mint az a bizonyos „halk, belső hang” bennünk, ami húz, irányít. Aminek birtokában „térkép-re” sincs szükség az életstílusunkban. A személyiségetika szerint a jó életet kereső (tegyük hozzá, mert a mesében vagyunk, hogy a boldogság után vágyódó) ember mindig egy „Másik” követelésére ad válaszokat. „Ez a Másik nem kívülről támasztja követelményeit – ahogy Heller Ágnes írja –, hanem belülről (felhív, felszólít, követel, s gyakran erőszakosan követel).” (5) Mi pedig döntünk (egyedül). Minden döntés kockázatos, bár nem egyformán. Minden döntés „ugrás” – írja már idézett könyvében Heller. Azt azonban nem tudjuk, mi van a túlsó parton. A mesehős se tudja.

De ki az a „Másik”, aki megszólít, követel? Mindenki más: „akik valaha éltek és ma is élnek, akik még meg sem születtek.” Kant szerint a bennünk lévő emberiség diktál, amikor döntünk, választunk, de nem irányít bennünket. (6) A modern mesében éppen a Másik követelése révén az ősi mesemorál is ott él, bár sok mindennel együtt. Mankó lehet „ez a hang” a modern mese hőse számára. (A segítő állatokat például a világ egyetlen meséjében sem szabad bántani. Ma sem.) De ez a mankó azért olyan, amit a mesemondó, illetve a mesehős a modern mesében, akár el is dobhatót. De tudjuk, hogy eldobta.

A mesevilág többek között arról is szól, az élet erkölcsi kaland. Ezért lehet a mese erkölcsi értelmezés tárgya. A megfigyelő attitűdjéből szemlélhetjük a mesehősök reakcióit és tetteit. A *Szerencsés János* c. mese morálfilozófusoknak is adott töprengenivalót. Mi a szerencse? Hősünk az aranyrögöt lóra cseréli, a lovat tehénre, a tehenet malacra, a malacot libára, a libát kovakőre, a követ kútba dobja. És akkor nincs nála boldogabb. Nincs nála bolondabb! – mondhatnánk ma. Pedig nem így van. A cserebere oka, hogy valamire szüksége van, és valami már teherré vált. Az értékek újragondolásának meséje a *Szerencsés János*. Jánosunk „könnyű szívvel tér haza”. Irigyelhetjük.

Ha a tündérmesékre gondolunk, először is a boldogság jut eszünkbe. Az: hogy boldogan élnek, amíg meg nem halnak, hogy a lakodalomban

Hencidától Boncidáig folyik a bor, s hogy a mesemondó mindezt hitelessítse: ott volt, bajsztát a borba mártotta. S valóban, a történetek csaknem mindig jó véget érnek. (A műköltészeti mesében már nem mindig van ez így. És régóta megtörténhet, hogy sérül ez a boldogság. (Andersen: *A kis hableány*, Lázár: *A legkisebb boszorkány*) A népmesében ez nem történhet meg, a valóságban annál inkább. A mese szerelmes királyfija a kriptában a kígyótól kapott három zöld levéllel feltámasztja a halott királylányt. Mesebeli Rómeó és Júlia történet.

De nehogy azt higgyük, hogy a boldogságról, szerelemről szóló mesék áztatnak bennünket. Dehogy! Életpróbákról szólnak, útközben viszontagságos férfi–nő kapcsolatról. S a történetek mindig csak a hős számára végződnek jól. Ha valaki nem ebben a helyzetben van, akkor a maga „nem szeretem” tulajdonságaival is találkozhat a befogadó. – Azt azonban kétségkívül megtanuljuk, hogy boldogságot keresni kell, akarni kell. (Nem véletlenül a mesebeli leányzót úgy hívjuk a mesetudomány nyelvén, hogy a keresett lány.) A keresés pedig viszontagságos. A félreértések ugyan mindig tisztázódnak, de valljuk be, a férfi mesehősök gyakran elfelejtik kedvesüket, a nők nem mindig tudnak megbocsátani (és a sértett nőnél nincs kiszámíthatatlanabb mesehős, pedig a szerelemben ártók között sok ilyen van: lásd a 13. keresztanyát a *Csipkerózsikában*, a hiúságában sértett mostohát a *Hófehérkében*). Nem könnyű tudni, kit hogy vált meg a szerelem: van akit csókkal, van akit falhoz kell vágni. (*A béka király*) Ha várni kell a beteljesedésre, azt a mesében a lányok átalusszák. Az álom felkészülés is valamire. A felnőtt létre, felnőtt döntésekre. Bettelheim szerint az álom a nemi érés szimbóluma a tündérmesékben, azt hiszem, az emberi érés is. (Csipkerózsika) A boldogságot akarni is kell. Hamupipőke milyen bátorlalanul próbálja fel azt a cipellőt. – Ezek a történetek anynyira velünk élnek, hogy modern regényekben is kutatták a Hamupipőke-történet szüzséjét, s amikor a norvég királyfi néhány éve házasodott, Aschenputtel, azaz Hamupipőke-történetként emlegették a német lapok a szerelmi történetet.

Meglehetősen viszontagságos a mesei út. A boldogságkeresés is. Három fiú indulhat útnak. (A mesehős három fejlődési szintjéről van szó.) Emblematikus hősünk mindig a legkisebb. Neki van a legtöbb ideje arra, hogy felnőjön. A hős lehet csodálatos, de lehet tékozló, buta balfácán. De tévedhet, botolhat, próbálkozhat többször is. Általában háromszor. De a norvég mesékben ennél többször. A mesemondó időt ad a hősnek, az esélyt megtöbbszörözi, de a kudarcok árát is megfizetteti. A leggyakrabban szíjat hasítanak valakinek a hátából, parazsat raknak a sebébe. Senki se akad fenn ezen. Ára van mindennek. A boldogságnak kiváltképp. Minden próba szimbolikus: az is, ha a hegyet kell eltolni, az is, ha a királylányt kell megnevetetni.

táguló pont

A mese nemcsak arról beszél, hogy miként tegyük a jót, hogyan lehetünk boldogok, hanem arról is, hogy miként kezeljük a Gonoszt. A népmese morális alaptörvénye csak annyi, hogy: „Jó tett helyébe jót várj!” Alapvetően az adok-kapok reciprocitása mozgatja az eseményeket. Nyilvánvaló, hogy a rosszért rosszal kell/szabad fizetni. De vajon a népmesében mindig visszafizetnek mindenféle rosszat?

„Tudnék mesélni olyan történeteket – írta a népmesekutató Marie-Louise von Franz –, amelyek azt mondják: ha találkozol a Gonosszal, akkor harcolnod kell ellene, de ugyanolyan sok történet létezik, amelyik azt sugallja, hogy el kell futni, és nem szabad felvenni a harcot. Egyesek azt tanácsolják, hogy szenvedni kell, visszaütni pedig nem... Vannak olyan történetek, amelyek így szólnak: ha szembekerülsz a Gonosszal, egyetlen dolgot tehetsz, mégpedig azt, hogy hazugsággal mászol ki a helyzetből. Azonban ugyanúgy vannak olyan történetek, amelyek még a Gonosszal szemben is becsületességre szólítanak fel...” (7)

A jóról s rosszról még el kell mondanunk valamit. A mesevilág egésze azt sejteti, hogy a jónak és a rossznak titkon köze lehet egymáshoz. Jung az „antinómiák” zavarba ejtő összjátékát emlegette. Néha a Gonosz tilalma váltja ki belőlünk a rosszat – bizonygatta. Még az is előfordulhat, hogy a gaztettektől való rémület hívja elő valakiből a jót. „Olyan ez – írta –, mintha a tudattalannak két keze volna, melyek folyton keresztezik egymás szándékát.” (8) A szellem archetípusa úgy jellemezhető, hogy „jó, illetve rossz hatás egyaránt kitelik belőle, ám az ember szabad, vagyis tudatos döntéseitől függ, hogy nem fordul-e a jó is sátánira.” – írta Jung. (9)

De mit tanult a modern mese ez ügyben a népmesétől? Eltávolodott-e tőle. A modern mesében és a meseszerű művek világában különösen bonyolult a jó és a rossz összjátéka. (Darvasi László *Trapitiben* egyszerre jelenik meg varázstükörbe zárva a rossz és a jó Kukta Gerozán. A Harry Potter-történetek varázslóiskolájában kit a fekete mágia képeznek, kit meg arra, miként védekezhet ellene.) Jó és rossz bonyodalmaira utal, hogy míg népmese hőseinek szenvedései sosem esnek hiába, a modern mesében ez már előfordul. *A mesemondó már nem feltételezi, hogy a világban erkölcsi világrend uralkodik, hogy sors és érdem összhangban vannak, hogy sosem győzhet a Gonosz.*

De a népmese világában se egyszerű a Gonosszal találkozni: Az jobban látható, hogy ki a Gonosz? (Bár gyakran a mesehősben lakozik. Néha együtt: a „tigris és a szelid őz”.) „...szörnyé válni könnyű, nagyon könnyű. Nem lenni szörnyé az a nehéz.” – írta Békés Pál a *Félőlényben*. (Ez az út a népmese hőse előtt is nyitott.) Valóságos földi nevükön is nevezhetjük a gonosz szellemet. Úgy, mint mindent maga alá gyűrő földi hatalom, elvtelen megalkuvás, ártó ostobaság, „csakazértis” gyűlölködés, türelmetlenség, gonoszkodó irigység. És úgy is, hogy víz- és leve-

gőszennyezés, szárazföldi robbanófejes rakéták, konzumkultúra. – A mesebeli Gonosz nagyon beszédes, sok mindenre „lefordítható” jelentésű lény. Megvannak az alakváltozatai mindenütt, ősi időkben és ma is. Hihetik halottnak, vesztethi erejüket jó időre, de feltámadhat, újra és újra erőre kaphat. A jóság csak kérlelhetetlen, ádáz küzdelemben számolhat le velük. Szauron, a gonosz fölött végül is győz a jó. A hatalom gyűrűje, ami annyit ártott, tűzkatlanba kerül a Gyűrűk urában. Utódainak se jósolhatunk más sorsot. Archetipikus voltuk, ősi rítusokra utal, a Gonosznak ezekben a meseszerű de ízig-vérig mai történetekben sem szabad kimondani a nevét.

A modern mesékben a Gonoszról nemegyszer kiderül, hogy nem is az. Csukás Süsüje nemcsak hogy nem gonosz, de szelíd, egyfejű, ahelyett, hogy íz-zé-porrá törné ellenségét, gyógyfüvet szed neki, borogatást rak rá, gyógyítja az influenzáját, és a leginkább rózsabimbó szeretne lenni. Lelkében öröm van, egy csomó dal – meg illemszabályok. Réznek csak látszik. Rémek a többiekben laknak: előítéletek, félelem, a másság nem tűrése. – Lázár meséjében a tündér hétfejű. Gonosznak csak vélik, legfeljebb csak mi árthatunk neki. (*A Hétfejű Tündér*) – Varró

Dániel verses meséjében a *babaarcú Démon* csak játszik a vérfagyasztó ötletekkel. Nem is vesszük komolyan, hiszen „...míg vérszagot a szél süvöltve hajszol, / Nutellát ő kenyérré kenve majszol...” Ilyen rémeket szeretnék magam körül a világban. De mert nem így van, tartok a népmese sárkányától. És latolgom: Hogyan is bánjunk el a Gonosszal? Keveredjünk harcba, fussunk el, tartsuk távol? Ott van a mesevilágban valamennyi tanács. De el ne felejtjük: A gonoszságban van öngerjesztő képesség. „Minden gonoszság láncreakció kiváltására hajlamos, legyen... bosszú vagy a gonoszság visszafizetése” – írja Marie-Luise von Franz a népmesék történéseit elemezve. *Meg kell szakítani a láncreakciót!* „Rendkívül nagy jelentősége van, ha valaki nem ül diadalt, vagy nem zúdítja vissza a rosszat a többiekre, hanem a megfelelő pillanatban kiszáll az ügyből.” (11) Erre a modern mesében a népmesénél több példa akad. A gonosz Kukta Gerozánt futni hagyják a *Trapitiben*, s közben mignonnal dobálják. Lázár Ervin meseregényében *A Szegény Dzsoni és Árniķa* boszorkányából dajka lesz, aki a kis Dzsonit ringatja. – Nem akármilyen fordulat, ahogy a gonoszságot a Vén Nyanya a *Trapitiben*

...*nincs bosszú,*
és van
megbocsátás...

táguló pont

maga hagyja abba. „...ezt az utolsó gonoszságot még meg kell tennem. – mondja. Éreztétek át a helyzetemet! Valami szép, komoly és emlékeztető gonoszsággal kell elbúcsúznom a gonoszságtól. Ti is tudjátok, hogy a csúcson kell abbahagyni.”

A népmesében sem egyszerű a Gonosszal szembeni magatartás. „Az, hogy mikor kell cselekednünk, és mikor kell hagynunk, hogy a dolgok megtörténjenek... olyan bölcsesség, amelyről a mesék igen sokat mondanak.” (12) A rosszat a népmesében igen, a modern mesében már nem muszáj visszafizetni. *Nincs bosszú, és van megbocsátás*. A farkas és a bárány története évezredek óta a hideg, kérlelhetetlen gonoszság példázata. Méiszöly Miklós meséje (*A csengős bárány*) megrendítőbb valamennyi farkas–bárány történetnél. Egyszerre van nagyon közel a népköltészet tiszta forrásához és nagyon távol az ősi mesemoráltól. – A történet lélegzetnyi szüzséje ennyi: A farkas nem tudja elviselni a bárány csengőjének hangját. Széttépi a bárányt, csengettyűstől elássa. Az állat testéből gyönyörű piros csengettyűvirág nő ki. A pásztorok egy kis bárány nyakába akasztják. A farkas kölykei szeretik a virág hangját. Az ordas széttépi a kicsinyeit. Azóta egyedül bódorog, keresi-siratja az édeseit – a bárányok meg etetik. – Csillag távolban vagyunk az adok-kapok moráljától. De nem baj.

JEGYZETEK

1 Esterházy Péter: *A szavak csodálatos életéből*. Bp., Magvető, 2003. 29. l.

2 uo. 37. l.

3 uo.

4 L. Szakál Gyula: *Dagobert bácsi, a példakép*. = Műhely, 1999. 5–6. Sz. 179–182. l.

5 Heller Ágnes: *Személyiségtika*. Bp. Osiris, 1999. 11. l.

6 Uo. 12 l.

7 Franz, Marie-Louise von: *Az árnyék és a gonosz a mesében*. Bp., Európa, 1998. 152. l.

8 Jung, Carl Gustav: *A szellem szimbolikája*. Bp., Európa, 1997. 49. l.

9 uo. 67. l.

10 Heller Ágnes i.m. 258 l.

11 Franz, Marie-Louise von im. 215–216. l.

12 uo.